

A-4 kağıt boyutunu seçip sağ-sol-üst-alt 2,5 cm boşluk bırakın Times New Roman kullanın ve 12 punto büyüklüğünü seçin Grafik, tablo gibi kısımlar için yazı tipi boyutu yazar tarafından en uygun şekilde belirlenebilir

BAŞLIK BÜTÜN HARFLER BÜYÜK OLMALI

Paragraf başında girinti yapmayın

Çalışmanızı WORD formatında gönderiniz. PDF olarak göndermeyiniz

HALİL EDHEM'İN KALEMİNDEN II. OSMAN'IN LEH SEFERİ İLE İLGİLİ BİR KİTABE

Vedat KANAT

(Yalnızca üniversite adı yazın. fakülte bölüm şehir adı yazmayın)

Dr. Öğr. Üyesi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

ORCID NO: 0000-0002-6529-9491 Email: xxxxx@gmail.com Cep Tel: 05555555555

email ve cep telefon numaranız yayın aşamasında silinecektir)

varsa 2. - 3. yazarları yukarıdaki formatta alt alta ekleyin

ÖZET

Osmanlı tarihinde önemli bir olay olarak kabul gören Leh Seferi, II. Osman'ın saltanat yıllarında (1618-1622) gerçekleştirilmiştir. Bu önemli seferle ilgili gerek gerçekleştiği dönemde gerekse sonraki yıllarda önemli sayıda yazı kaleme alınmıştır. Söz konusu yazılardan farklı olarak bu sefere dair bilgiler içeren bir kitabe bulunmuştur. Dimetoka'daki kale harabelerinde tesadüfen bulunan bu kitabe, önemli Osmanlı aydınlarından biri olan Halil Edhem (1861-1938)'in kaleminden çıkmış ve literatüre kazandırılmıştır. Özellikle tarih ve arkeoloji konularında araştırmalar yapmış olan Halil Bey, güzel sanatlara ve eski eserlere meraklı birisiydi. Bu yüzden de bir Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü olduğu Asar-ı Atika Müze-i Humayun'un müdür yardımcısı olarak tayin edilmiştir. İlgili duyuru mesleği icra eden Halil Bey, abisinin 1910 yılındaki vefatının ardından müdürlüğe terfi ettirilmiş ve hiç vakit kaybetmeden çalışmalara başlamıştır. Pek çok tarihi eser onun sayesinde kayıt altına alınarak, kaybolmaktan kurtulmuştur. Müzecilik ve tarihi eser konularında ortaya koyduğu çalışmaların yanı sıra Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda da çok sayıda makale kaleme almıştır.

Bu çalışmaya konu olan II. Osman'ın Leh Seferi ile ilgili kitabe hakkındaki makale, 1910 yılında Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda Halil Edhem Bey tarafından yazılmıştır. *Sultan Osman Han Tarihinin Leh Seferine Dair Türkçe Bir Kitabesi* başlığıyla 1 Teşrin-i Evvel 1326 (14 Ekim 1910) tarihli sayıda yayınlanan makale, tarihsel bir kaynak özelliği taşımaktadır. Halil Beyi'nin verdiği bilgilere göre 1901 yılında bulunan kitabe, bir sene sonra İstanbul'a gönderilerek Çinili Köşk'te sergilenmiştir. Kitabede Leh Seferi ile ilgili bilgiler bulunmakla birlikte, II. Osman'ın sefer dönüşünde kullandığı yol ve uğradığı menziller de kayıt altına alınmıştır. Bu haliyle kitabe, tarihçiler için karanlıkta kalan önemli bir noktayı tasvir etmekte ve Osmanlı tarihi için bir kaynak görevi görmektedir.

Arkeolog kimliğiyle gördüğümüz Halil Edhem Bey, ifade edildiği üzere eski eserler ve özellikle kitabeler konusunda önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Söz konusu makalesinde yöntem olarak kitabenin şekilsel yönüyle ilgili bilgi verdikten sonra kitabedeki metni aktarmış; bunun da ardından Epigrafi kurallarına göre incelediği kitabedeki tarihsel olayın tahlilini yapmıştır. Halil Edhem, makalesinde sefer sürecini özetledikten sonra Leh Seferinin

teferruatlı bir şekilde kitaplarda bulunduğunu fakat Dimetoka kitabesinin bu kitaplarda bulunmayan bilgiler verdiğini ileri sürmüştür. Sultan Osman'ın seferden geri dönüşünde Edirne'den İstanbul'a giden ve Havsa'dan geçen büyük yolu takip etmeyip, av maksadıyla Edirne'nin güneyinde bulunan Dimetoka'ya geldiği ve kışı burada geçirdiği kitabede yer alan bilgiler arasındadır.

Çalışmanın amacı, yüzyılı aşan bir süre öncesinde keşif yapan bir Osmanlı aydınının çalışmasını anımsatmak ve bunu yeni bir kaynak olarak gün yüzüne çıkarmaktır. Kitabede yer alan bilgiler, dönem kronikleri ve inceleme eserlerdeki bilgilerle karşılaştırılarak desteklenmiş ve kitabenin özgün tarihsel değeri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Halil Edhem, II. Osman, Lehistan, Leh Seferi, Kitabe.

AN INSCRIPTION CONCERNING THE POLISH EXPEDITION OF OSMAN II FROM THE PEN OF HALIL EDHEM

ABSTRACT

The Polish Expedition, which was accepted as an important event in Ottoman history, was carried out during the reign of Osman II (1618-1622). Lots of articles were written about this important expedition both in the period it took place and in the following years. Unlike the writings mentioned, an inscription containing information about the expedition was found. This inscription, found incidentally in the castle ruins in Didymoteicho, was written by Halil Edhem, one of the most important intellectuals of the Ottoman Empire, and was brought to the literature. Halil Bey, who had made researchers particularly on history and archaeology, was interested in fine arts and ancient artifacts. Therefore he was appointed as the deputy director of Asar-ı Atika Museum-ı Humayun, of which his older brother Osman Hamdi Bey was the director. Halil Bey, practiced his favorite profession, was promoted to the director after the death of his older brother in 1910, and started working without wasting any time. Thanks to his efforts, many historical artifacts were recorded and saved from being lost. In addition to his studies on museology and historical artifacts, he also wrote many articles in the *Journal of Tarih-i Osmani Encümeni*.

The article about the inscription about the Polish Expedition of Osman II, which is the subject of this study, was written by Halil Edhem in 1910 in the *Journal of Tarih-i Osmani Encümeni*. The article published in the issue of 1 Teşrin-i Evvel 1326 (14 October 1910) with the title *A Turkish Inscription Concerning the Polish Expedition of Sultan Osman Han* is a historical source. According to the information given by Halil Bey, the inscription found in 1901 was sent to Istanbul a year later and exhibited in the Tiled Kiosk. While there was information about the Polish Expedition in the inscription, the route Osman II used on his return from the expedition and the destinations he visited were also recorded. As such, the inscription depicts an important point in the dark for historians, and serves as a source for Ottoman history.

Halil Edhem Bey, whom we see as an archaeologist, carried out important studies on ancient artifacts and especially inscriptions. In his article as a method, after giving information about the formal aspect of the inscription, he transferred the text in the inscription, afterwards he analyzed the historical event in the inscription, which he examined according to the rules of epigraphy. After summarizing the expedition process in his article, Halil Edhem claimed that the Polish Expedition was included in the books in detail, but the Dimetoka inscription provided information that was not found in these books. It is among the information in the inscription that Sultan Osman, upon his return from the expedition, did not follow the great road from Edirne to Istanbul and passed through Havsa, but came to Dimetoka, located in the south of Edirne, for hunting purposes and spent the winter here.

The aim of the study is to remind the work of an Ottoman intellectual who made a discovery more than a century ago and to uncover it as a new source. The information in the inscription has been supported by comparing it with the information in the period chronicles and examination works, and the original historical value of the inscription has been revealed.

Keywords: Halil Edhem, Osman II, Poland, the Polish Expedition, Inscription.

GİRİŞ

Geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti'nin ticaret ilişkide bulunduğu devletlerden bir tanesi Lehistan'dır. XVII yüzyılın sonlarından itibaren bu devletle kurulan dostane ilişkilere Kazakların ve Tatarların gölge düşürdükleri görülmüştür. Lehliler, Tatar saldırılarından; Kırım ise Kazaklardan şikâyetçi olmuşlardır. Arada, anlaşmalarla bu saldırılar önlenmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. Olayların devam etmesi üzerine Sultan II. Osman, çevresindekilerin de etkisiyle Lehistan üzerine sefere çıkmıştır.

1621 yılının baharında İstanbul'dan yola çıkan II. Osman, emrindeki kuvvetlerle Hotin yakınlarına gelmiş ve Lehistan ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Yapılan uzun muharebelerde Lehistan ordusunun başarıyla direnmesi, Osmanlı Devleti'nin bu savaştaki zaferini engellemiş, savaş sonunda iki taraf arasında anlaşma yapılmıştır. Buna göre, Kazakların Karadeniz bölgesine, Tatarların Lehistan topraklarına düzenledikleri akınlar son bulacaktı.

Sultan, çıktığı bu seferi bir anlaşmayla sonlandırdıktan sonra memleketine geri dönmüş ve dönüş yolunda uğramış olduğu Dimetoka'da söz konusu seferle ilgili bir kitabe bulunmuştur. Seferin gerçekleştiği yıllarda yazılan bu kitabe yaklaşık 280 yıl sonrasında şans eseri bulunarak İstanbul'a getirilmiş ve müzede sergilenmeye başlamıştır. Osmanlı'nın son dönem aydınlarından biri olan Halil Edhem Bey, söz konusu müzede görev yaptığı sırada bu kitabeyle ilgili bir makale kaleme alarak kitabedeki bilgilerin günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Halil Edhem Bey'in *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'nın 1 Teşrin-i Evvel 1326 (14 Ekim 1910) tarihli sayısında yayınladığı makale çalışmanın ana konusunu teşkil etmekle beraber, bu metin günümüz Türkçesine çevrilerek analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra tarihsel bir kaynak olarak kitabenin verdiği bilgiler incelenmiş ve literatür açısından önemi ortaya konmuştur.

1. Halil Edhem Kimdir?

Sadrizam İbrahim Edhem Paşa (1818-1893)'nın ortanca oğlu olarak 24 Haziran 1861 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen Halil Edhem arkeoloji, sanat tarihi, nümizmatik, epigrafi ve tarih alanlarında pek çok eser veren önemli bir dönem aydınıdır. Aynı zamanda, ressam Osman Hamdi Bey (1842-1910) ve nümizmat İsmail Galip Bey (1848-1895)'in kardeşidir. Bu yüzden İbrahim Edhem Paşa'dan başlayarak tüm ailenin Osmanlı-Türk kültür tarihinde seçkin bir yeri olmuştur (İnalçık, 2006: 4).

Halil Edhem, İstanbul'da başladığı eğitim hayatını, babasının elçilik görevi nedeniyle Berlin, İsviçre ve Viyana'da tamamlamıştır. Babasının isteği üzerine Viyana'da jeoloji ve kimya eğitimi almış, İsviçre'de Felsefe Fakültesi'nde de doktora yapmıştır. 1885 yılında döndüğü İstanbul'da çeşitli görevlerde bulunmuş, Batı'daki eğitim ve öğretim metotlarını uygulayarak jeoloji (tabakatü'l-ârz), mineraloji (ilm-i maadin) ve kimya dersleri vermiştir (Eyice, 1995: 18). Bu süreçte jeoloji alanında araştırmalar yapan Halil Edhem, Viyana'daki hocasıyla birlikte Gebze'de yaptığı incelemelerde kendisini tanımlayan fosil keşfetmiştir. Bunun yanı sıra sosyal bilimler alanında da isminden söz ettiren Halil Edhem Bey, özellikle Âsâr-ı Atika Müze-i Hümayunu'nda (günümüz Arkeoloji Müzesi) görevlendirildikten sonra önemli sayıda çalışma ortaya koymuştur (Alican, 2019: 451).

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte önemli görevler verilmiş olan Halil Edhem, 1909'da kısa bir süreliğine İstanbul Şehreminliği'ne atanmıştır. Abisi Osman Hamdi Bey'in 1910 yılında vefat etmesinin ardından bulunduğu müzeye müdür olarak tayin edilmiştir. Halil Edhem Bey, hiç zaman kaybetmeden çalışmalara başlayarak, İstanbul'daki eski eser katliamının önüne geçmeye çalışmıştır (Ogan, 1949: 247). Bu amaçla Sadrizam Said Halim başkanlığında kurulan İstanbul Asar-ı Atika Muhipleri Cemiyeti'nin oluşumunda yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kapatılan bu derneğin yerine, Maarif Nezareti tarafından kurulan Asar-ı Atika Encümeni'nin başkanlığına getirildi. 1913 yılında Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine seçildikten sonra, bu kurumun yayınladığı mecmuada pek çok çalışması yayınlanmıştır. Halil Edhem, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda Türk tarihine ve müzeciliğine katkı sunacak önemli çalışmalar yayınlamış, Batı'da basılmış kitapların inceleme ve tanıtımlarını yapmıştır (Eyice, 1995: 19).

Cumhuriyet'in ilanından sonra Tarih-i Osmani Encümeni, Türk Tarihi Encümeni olarak değişmişse de Halil Edhem, bu kurumla olan bağlantısını kesmemiş, 1931 yılında müze müdürlüğünden emekli olduktan sonra da üye olarak toplantılara katılmaya devam etmiştir.

Öte yandan Mustafa Kemal, Türk Tarih Kurumu'nu kurarken Fuad Köprülü ile birlikte Halil Edhem'i de görevlendirerek, ikinci başkanlık payesi vermiştir. Bunun yanında Atatürk'ün hazırlatmış olduğu "*Türk Tarihinin Ana Hatları*" adlı esere "*Anadolu Selçukluları Döneminde Mimari ve Tezyini Sanatlar*" başlığıyla kapsamlı bir bölüm yazmıştır. Yine 1932 yılında Halil Edhem, İstanbul'da düzenlenen I. Türk Tarih Kongresinde eski eserlerin korunması ve bakımıyla ilgili bir bildiri sunmuştur. Sunumunda değerli Türk eserlerinin yakın tarihlerde nasıl zarar gördüğünü, eski ve son durumlarını resimlerle ortaya koymuştur (Eyice, 1995: 19). Antik dönem eserleriyle yakından ilgilenmiş olan Halil Edhem'in çalışma alanı geniş olmakla birlikte, Türk-İslam eserlerine de özel bir anlam yüklemekteydi. Bunların çoğunu yazıya dökmüş ve önemli bir kısmına da katkı sağlamıştır.

1 Mart 1931 tarihinde emekli olan Halil Edhem, aynı yıl içinde İstanbul'dan milletvekili seçilerek iki yıl bu görevi yerine getirmiştir. Çok değer verdiği Darüşşafaka ile olan bağına hiçbir zaman kesmemiş ve bu kurumun idari kadrosunda kimi zaman başkan kimi zaman da üye sıfatıyla hizmetini yerine getirmiştir. 1938 yılında sağlık durumu iyice bozulmuş olan Halil Edhem, 17 Kasım'da hayatını kaybetmiştir (Eyice, 1995: 19).

Yukarıda da anlatıldığı üzere Halil Edhem Bey'in Tarih-i Osmani Encümeni ile yolu 1913 yılında kesişmiş, Ahmet Mithat Efendi'den boşalan azalık, Halil Edhem Bey tarafından doldurulmuştu. II. Meşrutiyet döneminde V. Mehmet Reşat'ın isteği üzerine son vakanüvis Abdurrahman Şerif Bey başkanlığında 27 Kasım 1909 tarihinde kurulan Tarih-i Osmani Encümeni, belge toplama ve belge yayınlama, eski eserleri basma gibi faaliyetlerle Osmanlı tarihi yazımına kaynak hazırlamaya çalışmıştır. Cumhuriyetten sonra Türk Tarih Encümeni'ne dönüştürülen bu kurum, arşiv vesikalarını tasnif ederek, yayınlamak ve mecmua neşrederek 1931 yılı sonuna kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu kurumun yayın organı olan Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM), iki ayda bir olmak üzere 9 Şubat 1910 tarihinden itibaren neşredilmeye başlanmıştır. Tüzüğü gereğince mecmuada yayımlanacak yazıların Osmanlı tarihine ait birinci el kaynak olması, başka dillerde yazılıp ulaşılamayan araştırmalar olması ve Türk tarihiyle ilgili henüz yayınlanmamış eserlerin olması kararlaştırılmıştır (Özcan, 1995: 84-85). Buradan hareketle mecmuanın, Osmanlı tarihindeki eksikleri gidermek amacıyla ulaşılan yeni tarihi kaynakların aktarılmasında ve tanıtılmasında önemli bir rol oynadığının altı çizilebilir. Bununla birlikte mecmuada önemli bir takım monografik ve biyografik makalelerin de kaleme alındığı görülmektedir. Encümen'in gerek yurtiçi ve gerek yurtdışında bulunan arşiv ve kütüphanelerde eski eser, kitabe ve meskûkât türünden kaynak nitelikli malzemeye ulaşma gayreti de mecmuaya yansımıştır.

Halil Edhem Bey'in söz konusu mecmuada yayımlanan yaklaşık yirmi beş makalesi bulunmakta ve bunların yarısından fazlasını âsâr-ı âtika (kitabe) konulu makale teşkil etmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici çalışma ise Dimetoka kalesinde bulunup Müze-i Hümayun'a gönderilen kitabe ile ilgilidir. Edhem'in nadir bir eser olarak değerlendirdiği bu kitabe, II. Osman'ın Leh Seferi (Hotin Seferi)'ni anlatmaktadır. Kitabenin fotoğrafının da eklendiği

makalede şekil, hat ve içerik açısından tahliller yapılmış olup, Dimetoka ve Leh Seferi ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiş ve bu bilgiler çeşitli kaynaklarla desteklenmiştir.

2. II. Osman'ın Leh Seferi

XV. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Osmanlı-Lehistan ilişkileri, aynı yüzyılın sonlarından itibaren Boğdan meselesi yüzünden gerilmiş ve zaman zaman çatışmalara sahne olmuştur. Sonraki dönemde özellikle Kanuni Sultan Süleyman ve Kral Zygmunt'un eş zamanlı olarak tahtta buldukları dönem, ikili ilişkilerin daha sakin geçmesini sağlamıştır (Kolodziejczyk, 1999: 21-22). Lehistan'da 1572 yılında kabul edilen seçimli kral ilkesi, başka devletlerin Lehistan'a müdahalesini açık hale getirmiş, buna bağlı olarak bu yüzyılın sonunda seçilen kralın Habsburg yanlısı olması; Osmanlı ve Lehistan arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasına ve Boğdan konusundaki çekişmenin yeniden doğmasına neden olmuştur (Kolodziejczyk, 2002: 681). XVII. yüzyılda da sürecek olan Boğdan çekişmesine, iki ülkenin denetimindeki Kazak ve Tatarların akınları da eklenmiş, bu konular Osmanlı-Lehistan ilişkilerine gölge düşürmüş ve taraflar arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

XVII. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında Turla yani Dinyester nehri sınır olmuştur. Osmanlı Devleti, Kırım Hanının Lehistan'a akın yapmasını yasaklamış buna karşılık Lehistan da Erdel ve Boğdan işlerine müdahale etmemeyi taahhüt etmişti. Fakat bu yasak ve taahhütlere rağmen Kırım hanı Lehistan'a akınlar düzenlemiş, Lehistan da Kazaklar vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ni Boğdan sahillerine zarar vurmuştu (Uzunçarşılı, 1995: 128). Karşılıklı saldırıların devamında, Lühilile Boğdan'ın iç kollarına müdahale ederek Boğdan'a bağlı olan Hotin'in işgal etmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında yaşanan bu gerginlik, yeni bir çatışma süreci başlatmış ve Sultan II. Osman'ın bizzat yöneteceği bir sefer düzenlenmiştir. Padişahın bu kararı almasında Vezir-i Azam Ali Paşa'nın yoğun etkisinin olduğu görülmektedir. Ali Paşa, Kazakların Karadeniz sahillerine yaptıkları saldırıları aktararak sultanı sefere ikna etmiştir. Padişah da gerek otoritesini arttırmak gerekse halkın güvenliğini sağlamak amacıyla Lehistan'a sefere çıkmaya karar vermiştir. Sefere çıkmayı doğru bulmayan bazı devlet adamları bu karara karşı çıktıysa da padişah sefer hazırlığının başlamasını istemiştir (Naima, 1986: 737; Peçevi, 1969: 460). Sultan, sefer konusunda oldukça kararlı bir tutum takınmıştır. Öyle ki barış teklifiyle gelen Leh elçisini, daha İstanbul sınırından geri çevirmiştir. Hatta gerginliği azaltmak adına gelen İngiliz elçisine dahi Kazak saldırılarını karşılıksız bırakmayacağını bildirerek geri göndermiştir (Çelebi, 1287: 394).

İlkbaharda sefere çıkılmak üzere yapılan hazırlıkları, bizzat Ali Paşa yönetiyordu. Ancak Ali Paşa'nın bu süreçte vefat etmesi üzerine vezir-i azamlığa Bostancıbaşı Hüseyin Paşa tayin edilmiştir. Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen emirlerde askerin sefer için hazır bulunması ve baharda orduya katılması istenmiştir. Hatta sefere katılmayanların, bizzat padişah tarafından cezalandırılacağı bildirilmiştir (Gündüz, 1999: 469).

Sefer hazırlıklarının tamamlanmasıyla birlikte sultan, 29 Nisan 1621 tarihinde gösterişli bir törenle İstanbul'dan ayrılmış ve dokuz günlük bir yolculuğun ardından Davut Paşa sahrasına varmıştır. Buradayken askerlerin ihtiyaçları ve seferin gereklikleri gözden geçirilmişti. Ordunun burada konakladığı sırada 24 Mayıs'ta güneş tutulması gerçekleşmiş; ancak bu durumun Osmanlı kültüründe uğursuz kabul edilmesi, padişahı Leh seferinden vaz geçirmemişti. Sultan, Davut Paşa sahrasından hareket ederek Çatalca, Silivri, Çorlu ve Babaeski menzillerinden geçerek Edirne'ye gelmiştir. Ordu, burada padişahın denetiminde hazırlıkları tamamladıktan sonra dualar eşliğinde tekrar yola koyulmuştur (Zafername, 1983: 44-45; Naima, 1986: 738-739).

14 Haziran 1621 (H. 24 Recep 1030) tarihinde Tuna nehri geçilerek güçlükle Yanbolu menziline varılmış, buradan Balkanlar yönünde ilerlerken yeniden engellerle karşılaşmıştır. Geçilen bataklıklar, yağmur suları, seller ve telef olan hayvanlar orduyu oldukça zor durumda bırakmıştır (Zafername, 1983: 45; Naima, 1986: 740). Ancak buna rağmen ordu, ilerlemeye devam etmiş ve 12 Temmuz'da İsakçı menziline vararak Tuna Nehri kıyısında konaklamıştır. Buradayken ordunun eksikleri giderilmiş ve düşmanın konumuyla ilgili önemli istihbarat elde edilmiştir. On sekiz günlük konaklamanın ardından sefer için ihtiyaç duyulan malzeme temin edildikten sonra İsakçı'dan hareket edilerek Yeniköy'e ulaşılmıştır. Bu sırada Kırım hanının elli binlik Tatar ordusuyla Özi (Dinyeper) Nehri'nden geçtiği ve padişahın emrini beklediği haberi gelmiştir. Öte yandan Diyarbakır Bevlərbeyi Dilaver Paşa eyalet kuvvetleriyle, Eflak voyvodası da altı bin kişilik askeriyle padişahın büyük ordusuna dâhil olmuştur. Ele geçirilen esirlerden Leh Kalınır oğlunun elinde bir kişilik ordusuyla Hotin önünde beklediği ve Kazak kuvvetlerinin de Özi tarafına gönderildiği haberi alınmıştır (Uzunçarşılı, 1995: 130).

Osmanlı ordusu, 2 Eylül'de Turla (Dinyester) Nehri kenarındaki Hotin kalesi yakınlarına gelip konuşlanmıştır. Karşı tarafta ise kalenin aşağı taraflarında Leh ordugâhı onun da ilerisinde Kazak kuvvetleri yerlerini almıştır. İki tarafın karşı karşıya gelmesiyle birlikte savaş başlamıştı. Sultan II. Osman, çadırını orduyu görececek bir tepe üzerine kurdurduktan sonra 3 Eylül'de saldırı emri vermiştir. Ancak Osmanlı ordusunun bu saldırısı geri püskürtülerek bertaraf edilmiştir. Daha sonrasında bu saldırılar devam etmişse de Kazakların desteğiyle Leh tarafı galip gelmiştir. Turla Nehri üzerinde küçük bir köprü inşa edildikten sonra 8 Eylül'de Osmanlı ordusu yeniden saldırıya geçmiştir. İki taraf birbirini yoğun bir top atışına tutmuştur. Avusturya askerinin Leh ordusuna katılmasıyla, Osmanlı ordusu yine başarı elde edememişti. Naima'ya göre, Osmanlı askerinin bu başarısızlığı yağma yapmalarından kaynaklanmıştı. Leh ordusuna karşı üstünlüğün sağlandığı sırada yeniçerilerin yağma yapması, düşmana geri çekilme fırsatı vermiştir. Yakalanan esirlerden alınan istihbarata göre, yağma yapılmayıp ilerlemeye devam edilseydi Osmanlı Devleti galip gelecekti (Naima, 1986: 748-749).

Osmanlı ordusu, sonrasında Lehliler üzerine defalarca kez saldırı düzenlemişse de istediğini elde edememiş, yoğun çatışmalar sulh yapılana kadar devam etmiştir. Savaşın uzun ve sıkıntılı geçmesi Osmanlı devlet adamlarını da olumsuz etkilemiş, vezirler ve yeniçeri ağaları dahil pek çok yönetici kadrosunda değişiklik meydana gelmiştir. Diğer yandan Kırım

Tatarları, Lehistan içlerine akınlar düzenleyerek pek çok yeri yağmalıyorlardı. Bu yüzden ülkede kıtlık ve pahalılık gibi sıkıntılar boy göstermeye başlamıştı. Tüm bunların sonucunda Lehistan tarafı, barış istemek zorunda kalmış ve II. Osman'ın da bu talebi onaylamasıyla 9 Ekim 1621 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki şartlar üzerine bir anlaşma yapılarak savaşa son verilmiştir (Gündüz, 1999: 469). Yapılan Hotin Antlaşması'na göre; Kazakların Karadeniz bölgesine, Tatarların da Lehistan topraklarına düzenledikleri akınlar son bulacaktı. Lehistan, Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunan yerlere müdahale etmeyecek, Kırım ve Boğdan hükümdarlarıyla dostane ilişkiler sürdürecekti. Son olarak da her iki tarafın belirleyeceği bir komisyon sınır hattını tespit edecekti. Resmi bir ahidname alması için Lehistan elçisi İstanbul'a gönderilecekti (Kolodziejczyk, 1999: 26).

Leh seferine büyük bir beklentiyle çıkmış olan II. Osman, bir üstünlük sağlanamaması üzerine anlaşma yapmayı uygun görmüş ve kış mevsimi gelmeden 10 Ekim (25 Zi'l-kadde)¹'de bölgeden ayrılmıştır. Edirne'ye ulaştığında birkaç gün konakladıktan sonra 17 Ekim'de İstanbul'a doğru hareket etmiştir. Yoldayken baba olduğunu öğrenen sultan, ordusuyla birlikte 25 Ekim'de İstanbul'a girdikten sonra iki gün Davutpaşa Sarayı'nda kalmıştır (Naima, 1986: 758). Bu sırada İstanbul'da padişahı karşılamak üzere hazırlıklar yapılmaktaydı. Şehir büyük bir titizlikle süslenmiş ve ordu zafer kazanmış gibi bir tören hazırlanmıştır. Padişah ve maiyetini burada aralarında devlet erkânının da bulunduğu büyük bir kalabalık karşılayarak, muzaffer bir sultan davası vermişlerdir. Ancak bundan kısa bir süre sonra Sultan II. Osman'ın Leh seferindeki başarı ve zıklar nedeniyle reform yapacağı duyulunca, tahttan indirilerek öldürülmüştür (Gündüz, 1999: 460; Uzunçarşılı, 1995: 132).

ÖRNEKTİR

3. Halil Edhem'in Kaleminden Leh Seferi'ni Anlatan Bir Kitabe

Halil Edhem, daha önce de ifade edildiği üzere eski eserler ve özellikle kitabeler konusunda pek çok çalışma yapmış ve bu çalışmalarını Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (Türk Tarih Encümeni Mecmuası)'nda yayınlamıştır. Bu yayınların bir tanesi, çalışmamıza konu olarak belirlenmiş olup içerdiği bilgiler açısından büyük özgünlükler taşımaktadır. Halil Edhem tarafından yazılan söz konusu makale "*Sultan Osman Han Tarihinin Leh Seferine Dair Türkçe Bir Kitabesi*" başlığıyla Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın 1 Teşrin-i Evvel 1326 (14 Ekim 1910) tarihli sayısında yayınlanmıştır. Halil Edhem, bu yazısında kitabenin şekilsel yönüyle ilgili bilgi verdikten sonra kitabedeki metni aktarmış; bunun da ardından Epigrafi kurallarına göre incelediği kitabedeki tarihsel olayın tahlilini yapmıştır.

II. Osman'ın Hotin² seferi ile ilgili olan kitabe, 1.31 ve 0.70 metre ölçülerindeki beyaz bir mermer üzerine işlenen 17 satırlık girift bir metin içermektedir (Edhem, 1326: 223). Kitabeye göre: Sultan Osman, Dimetoka denilen yere av yapmak için gelmiş ve burada dinlenmiştir.

¹ Naima'da bu tarih 23 Zi'l-kadde olarak kayıt altına alınmıştır. (Naima,1986: 756).

² Kitabede bu kelime, "Hotin" imlasiyle yazılmıştır.

Maiyeti ile birlikte buraya geldiğinde Leh seferinden (1031 yılı Muharrem'inin sonlarına doğru³) dönmekteydi ve şiddetli kış koşulları vardı. Sultan, o senenin başında İstanbul'dan yola çıkarak Leh ve Kazaklar üzerine sefere çıkmıştı. Edirne'ye varıldığında burada 27 gün kalınmış daha sonra oradan yola çıkılarak birçok menzil aşılmış ve Tuna'ya varılmıştır. Burada da 18 gün ikamet edilmiştir. Pek çok Leh ve Kazak "eşkiyası"⁴ Osmanlı askeri tarafından Hotin'deki taburlarından alınarak padişahın huzuruna getirilmiş ve burada cezalandırılmışlardır. Burada Leh ve Kazak "eşkiyasının kelleleri" yığılmaya başlanmış ve Tuna'dan, düşman taburlarına varıncaya kadar her gün bu "kâfirlerden" katledilmiştir. Taburlara varıldığında da gerek top ve tüfekte gerekse kılıçla birçok "kâfir" öldürülmüştür. "Şükürler olsun ki böyle bir zafer, padişah vesilesiyle Osmanlı'ya nasip oldu." (Edhem, 1326: 223-225).

Halil Edhem'in verdiği bilgiye göre kitabe, H. 1317 (1899) yılında Dimetoka'daki kale harabelerinden gizlice taş çıkarmaya çalışan biri tarafından bulunmuş ve 1318 yılında yerel yöneticilerin yardımıyla müzeye (İstanbul) gönderilmiş; 1845 numarasıyla Çinili Köşk'te teşhire konulmuştur. Halil Edhem, epigrafi kurallarına göre incelediği kitabe metninin üslubundan yola çıkarak hicri XI. (Miladi 17.) yüzyıla ait olduğunu ileri sürmüştür. Metinde, yerlerini de belirttiği çok sayıda imla ve yazım yanlışının olduğunu fakat bunların metni kazıyan hattat tarafından yapılmış olabileceğini ifade etmiştir (Edhem, 1326: 226).

Eski eserler konusunda uzman olan Halil Edhem'e kitabeyle ilgili yönüyle değerlendirmeye sevk etmiş; böylece kitabenin bulunmuş olduğu Dimetoka kasabasının kısa bir tarihçesini de metnine eklemeyi ihmal etmemiştir. Buna göre Dimetoka, eskiden Heoros da denilen Meriç Nehri'nin üzerinde ve Edirne'nin güneyinde yer almaktadır. Eski adı ise "Didimevthos" olup, çifte surlu anlamına gelmektedir. Burada bulunan kale ise çok sağlam olmasıyla biliniyordu. Bu yüzden bazı Bizans imparatorlarına ve aile üyelerine ev sahipliği yapmıştır. Hicri 743 (1342) senesinde İmparator Yanni Kantakuzen, bu kaleyi onarıp güçlendirmiştir. Bundan 20 yıl sonra ise Dimetoka, Sultan I. Murad'ın (1362-1389) komutanlarından Hacı İlbey tarafından fethedilmiştir. Sultan Murad, Edirne'nin fethedilip başkent yapılmasına kadar (Hicri 767) burada ikamet etmiştir. Dimetoka'nın adı Osmanlı tarihinde pek çok defa geçmektedir. Hatta İsveç Kralı meşhur XII. Şarl (1697-1718), memleketine dönmeden önce birkaç sene ikamet ettiği Bender kasabasından 1120 (Hicri) senesinin başlarında Dimetoka'ya nakledildiği bilinmektedir. Halil Edhem, bu çalışmasını ortaya koyduğu yıllarda Dimetoka'daki surların çok iyi korunmuş olmasına rağmen artık kısım kısım yıkılmaya başladığını ve söz konusu kitabenin bu harabeler arasında bulunduğunu ifade etmiştir (Edhem, 1326: 226-227).

Edhem, makalesinin geri kalan kısmında dönem kroniklerinde bulunan Hotin Seferi ile ilgili bilgilerden yararlanarak kitabedeki bilgilerin kritiğini yapmıştır. Katip Çelebi'nin Fezleke'sindeki bilgilere göre Vezir-i azam Ali Paşa, Hicri 1030 (1621) senesinin başlarında

³ Aralık 1621.

⁴ Kitabedeki ifadeler, orijinalliğine dokunulmadan aslına sadık kalarak aktarılmıştır.

Kazak gemilerinin Karadeniz sahilindeki Osmanlı beldelerine saldırmalarını neden göstererek on sekiz yaşındaki Sultan II. Osman'ı Lehistan üzerine sefer düzenlemesi için teşvik etmiştir. Diğer vezirler her ne kadar sultanın sefere katılmamasını tavsiye etmişse de bu tavsiye padişah tarafından dikkate alınmamıştır. Aynı senenin Cemazi'el-Ahire'sinin yedinci günü (29 Nisan 1621) Davut Paşa sahrasında kurulan ordugâha varılmış ve yirmi dokuzuncu gün ordu, oradan hareket ederek Receb'in onuncu günü (31 Mayıs) Edirne'ye ulaşmıştır. Şaban'ın beşinde büyük zahmetlerle Balkanlar aşılarak Tuna kenarındaki İsakçı'ya varılmış (22 Şaban-12 Temmuz); daha sonra burada bir köprü inşası için beklenilmiştir. Ramazan'ın üçünde köprü hazır olunca ordu Tuna nehrini geçmiştir. Ramazan'ın yirmisinde (8 Ağustos) Boğdan'da Tataran isimli mevkie varıldığında Diyarbakır Beyler Beyi Dilaver Paşa ve arkasından Eflak beyi askerleriyle birlikte orduya katılmışlardır. Şevval'in altıncı günü "Boğdaneşt" denilen yerde yeniçeriler yoklama edilmiş ve Boğdan beyinin Lehistan tarafına haber göndererek himaye edilmek istenmesi üzerine bu bey görevden alınmış ve yerine Lehlilere düşman olan Stefan Tomaz atanmıştır (Edhem, 1326: 228-229).

Osmanlı ordusu, nihayet Şevval'in on beşinde (2 Eylül 1621) yani İstanbul'dan hareketinden dört ay sonra Hotin yakınındaki dağlık bir yere konumlanmıştır. Hotin tarafında Leh kumandanı dört bin Lehli ve sekiz bin Alman askeriyle hazır bulunmuş; karşı yakadaki Kamanice'de ise Lehistan veliahdı altmış bin askerle mevzi alarak hazırlığını tamamlamıştır. Sultan Osman Han'da çadırlarını, düşman çadırlarının karşısında kurarak savaşa hazır hale gelmiştir. Bu sırada Tatar Hotin Çanbe Giray'da askeriyle gelip Osmanlı ordusuna katılmıştır. Şevval'in yirmi birinci günü (8 Eylül) düşman üstüne düzenli saldırılar düzenlenmiş, yirmi ikisinde ikinci, yirmi dördünde üçüncü ve yirmi yedisinde dördüncü saldırı gerçekleştirilmiştir. Birinci saldırıda üstünlük Osmanlı tarafındayken sonuçsuz kaldı. Dördüncü hücumda ise Budin Beylerbeyi Karakaş Paşa, savaş meydanında ölmüştür. Zilkadde'nin sekizinci gününde (24 Eylül) beşinci ve on birinci gününde ise altıncı saldırılar gerçekleştirilmişse de kale ve Leh taburları fethedilememiştir (Edhem, 1326: 229).

Bundan sonrası için Sultan II. Osman, komutanlarıyla görüşükten sonra savaş meydanında kışlayıp, ilkbaharda savaşa devam edeceğini belirtmiştir. Ancak Osmanlı ordusu pek çok kayıp verdiği için ve Karakaş Paşa'nın öldüğü gün pek çok yıkım yaşandığından askerin gözü yılmış ve moralleri düşmüştür. Öte taraftan Lehliler de pek çok kayıp yaşamış ve özellikle Tatarların saldırılarıyla yıpranmışlardır. Bu nedenle ilk olarak Leh tarafı barış isteyip Zilkadde'nin on üçünde (29 Eylül) Eflak voyvodasını aracı tayin etmişlerdir. Ardından da aynı ayın yirmisinde doğrudan doğruya bir elçi heyeti göndererek Sultan Süleyman zamanındaki anlaşma şartlarına bağlı kalarak barışa razı olmuşlardır (Edhem, 1326: 230).

Bu şartlar, Osmanlı Devleti için büyük bir kayıp olarak değerlendirilmiştir. Önemli bir mevkiye olmadığı kabul edilen Hotin Kalesi, daha Boğdan sınırları dâhilindeyken Leh kralına verilmiş ve Leh kralı da bu kaleye bin iki yüz adam yerleştirmişti. Sefer sonundaki anlaşma gereğince bu kalenin Boğdan'a iade edilmesi, Kazakların Osmanlı topraklarına saldırmaması ve vergisini gönderinceye kadar Leh tarafından birkaç önemli adamın rehin olarak

alikonulması kararlaştırılmıştır. Halil Edhem, bu şartların kendisine oldukça gülünç geldiğini ifade etmiş ve “Ne güzel gaza!” sözüyle kinayede bulunmuştur (Edhem, 1326: 230).

Seferin ardından Sultan Osman, Hicri 23 Zi’lkadde 1030 (9 Ekim 1621) tarihinde Hotin’den hareket ederek 12 Rebi’ül-evvel 1031 (25 Ocak 1622) tarihinde İstanbul’a ulaşmış ve üç gün şenlik ilan edilmiştir. Padişahın İstanbul’a varmasından birkaç ay sonra (19 Mayıs 1622) Sultan Osman tahttan indirilerek öldürülmüş ve yerine I. Mustafa tahta çıkmıştır. Kimi rivayete göre Leh seferinde yeniçerinin Boğdanest menziline yoklama edilmesi ve Karakaş Paşa’nın öldürüldüğü gün sipahilerin azarlanması bu olaya zemin hazırlamıştır (Edhem, 1326: 231).

Halil Edhem, özetlemiş olduğu Leh Seferinin teferruatlı bir şekilde kitaplarda bulunduğunu fakat Dimetoka kitabesinin bu kitaplarda bulunmayan bilgiler verdiğini ileri sürmüştür. Sultan Osman’ın seferden geri dönüşünde Edirne’den İstanbul’a giden ve Havsa’dan geçen büyük yolu takip etmeyip, av maksadıyla Edirne’nin güneyinde bulunan Dimetoka’ya geldiği ve kışı burada geçirdiği kitabede yer alan bilgiler arasındadır. Dimetoka’ya varışları 1031 senesi Muharrem’inin sonlarında gerçekleşmiş, kitabede “*Erbainden⁵ dört gün mukaddem*” denilmekte ve bu tarih Miladi 15-18 Aralık 1621 denk gelmektedir (Edhem, 1326: 231).

Ordunun 9 Ekim 1621’de Hotin’den hareket ederek İstanbul’a varışı olan 25 Ocak 1622 tarihleri arasında ne buçuk ay kadar bir ara görülmektedir. Bu süre zarfında padişahın nerelerde kaldığına dair tarihçilerde hiçbir bilgi olmadığı halde bu kitabe, bu noktayı aydınlatmaktadır. Ayrıca kitabede padişahın Hotin’e giderken uğradığı menziller de kayıtlıdır. Edirne’de yirmi yedi gün kalındığı ortaya çıkmaktadır. Tarihçilere göre, Edirne’ye Receb’in onunda (21 Mayıs) varıldığından oradan Şaban’ın sekizinde (18 Haziran) hareket edilmiş olması gerekir. Hâlbuki Peçevi’de Şaban’ın birinde (11 Haziran) Aydos’ta bulunduğu kayıtlıdır. Kitabe, Tuna Nehri kenarında on sekiz gün dinlenildiğini bildirmektedir. Halil Edhem’e göre bu durumu galibiyete dair uydurulmuş abartılı bir ifade olarak görmek gerekmektedir. Edhem, kitabenin Sultan Osman’ın Dimetoka’da ikamet ettiği tarihte dikildiğini tahmin etmektedir. Kitabede yazılı olan “*İstanbul’un fethinden beri böyle bir fetih gerçekleşmemiştir*” gibi abartılı ifadelerle rağmen bu kitabe, Osmanlı tarihi için önemli bir kaynak niteliğindedir (Edhem, 1326: 232).

SONUÇ

Arkeolog, jeolog, tarihçi, kimyager kimliğini kazanmış Halil Edhem, Osmanlı dönem aydınınının başarılı bir örneğini temsil etmiştir. Eğitimi sırasında batıyı tanıma ve gözlemleme fırsatını edinen Edhem, ressam ve nümizmat kardeşleri aracılığıyla da müzecilik alanında ilkleri başlatmıştır. Özellikle tarihi eserleri Osmanlı müzeciliğine kazandırılması konusunda çaba harcayan Halil Edhem, bir yandan da bürokratik görevlerde bulunarak, idareci ve sanatçı yönünü eş zamanlı güçlendirmiştir. Tarihi eserleri diri tutmayı ve literatüre kazandırmayı

⁵ Hicri takvime göre, 22 Aralık’tan 31 Ocağa değin süren kırk günlük kış dönemi.

misyon edinen Edhem, Türk Tarihi Encümeni (eski adı Tarih-i Osmanî Encümeni) dergisiyle olan bağını gittikçe güçlendirmiş ve pek çok tarihsel kitap bölümünün de yazarlığını yapmıştır. Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir yeri olan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın yazarları arasında bulunan Halil Edhem, buradaki çalışmaları sayesinde pek çok eski eserle ilgili bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Çalışmaya konu olan ve Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda II.Osman'ın Leh seferini içeren bir kitabeyi yayımlayan Halil Edhem, bu kitabe sayesinde Leh Seferi'nin karanlık yönlerini aydınlatmıştır. Edhem, bir taraftan kitabenin incelemesini yaparken bir taraftan da kitabeye konu olan Leh Seferi'ni detaylarıyla aktarmış ve kitabede geçen olay örgüsünü, dönem kronikleriyle karşılaştırarak sağlamasını yapmıştır. Büyük bir tesadüf sonucu Dimetoka'da bulunan kitabe, Halil Edhem tarafından "*Sultan Osman Han Tarihinin Leh Seferine Dair Türkçe Bir Kitabesi*" başlığıyla Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın 1 Teşrin-i Evvel 1326 (14 Ekim 1910) tarihli sayısında yayınlanmıştır.

Halil Edhem'in verdiği bilgiye göre kitabe aşağı yukarı XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyılın başlarında Dimetoka'daki kale harabelerinden gizlice taş çıkarmaya çalışan biri tarafından bulunmuş ve ertesi yıl yerel yöneticilerin yardımıyla müzeye İstanbul'a gönderilmiştir. Metnin içinde çok sayıda imla ve yazım yanlışının olduğunu belirten Edhem, bu yanlışların metni kazıyan hattat tarafından yapılmış olabileceğini ifade etmiştir. Kitabeye göre sultan Leh seferine giderken Edirne'ye uğramış ve burada 27 gün kaldıktan sonra Tuna yönüne hareket etmiştir. Tuna'da 18 gün ilâmet ederken pek çok Leh ve Kazak eşyayı sömürdürmüş, düşman taburlarına varıldığında top, tüfek ve kınçla birçok kâfir ele geçirilmiştir. Kitabedeki "Şükürler olsun ki böyle bir zafer, padişah vesilesiyle Osmanlı'ya nasip oldu" ifadesi Hotin seferinde beklediği başarıyı edinemeyen Osmanlı taraflarının seferi bir yenilgi olarak algılanmaması amacıyla kullanmış oldukları düşünülmektedir. Yine kitabedeki "*İstanbul'un fethinden beri böyle bir fetih gerçekleşmemiştir*" söylemi, bu düşünceyi destek nitelikte olmuştur.

Halil Edhem'in analizini yaptığı kitabenin belki de en önemli özelliği II.Osman'ın Leh seferi dönüşünde nerede konakladığının netlik kazanmış olmasıdır. Edhem, Dimetoka kitabesinin klasik tarih kitaplarında bulunmayan bilgiler verdiğini ileri sürmüştür. Ordunun Hotin'den İstanbul'a dönüş süresinin üç buçuk ay olması ve bu süre zarfında padişahın nerelerde kaldığına dair tarihçilerde hiçbir bilgi olmadığı halde bu kitabe karanlıkta kalan noktayı aydınlatmaktadır. Ayrıca kitabede padişahın Hotin'e giderken uğradığı menziller de kayıtlıdır. Sultan Osman'ın seferden geri dönüşünde Edirne'den İstanbul'a giden ve Havsa'dan geçen büyük yolu takip etmeyip, av maksadıyla Edirne'nin güneyinde bulunan Dimetoka'ya geldiği ve kışı burada geçirdiği kitabede yer alan bilgiler arasındadır. II. Osman, doğrudan İstanbul'a gitmemiş Edirne'nin güneyindeki Dimetoka'ya giderek burada av yapmıştır. Bu durum, Leh Seferi'nde beklediği sonucu alamayan II. Osman'ın mağlubiyet duygusunu giderme düşüncesiyle açıklanabilir.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- ____.(1983). *II. Osman Adına Yazılmış Zafer-nâme*. (Yay. Haz. Yaşar Yücel), Ankara: AÜDTCF.
- Çelebi, K. (1287). *Fezleke-i Tarih*. İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası (C. I).
- Edhem, H. (1326). Sultan Osman Han Tarihinin Leh Seferine Dair Türkçe Bir Kitabesi, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*. İstanbul, (1 Teşrin-i Evvel 1326, ss. 222-232).
- Naima, M. (1986). *Tarih-i Naima*. Ankara (C. II).
- Peçevi, İ. (1969). *Tarih-i Peçevi*. İstanbul (C. II).

Araştırma Eserler

- Alican, S. D. (2019). Halil Edhem ve “Bibliyografya (Amida)” İsimli Çalışması Üzerine. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. (5/2, Ağustos, ss. 449-460).
- Eyice, S. (1995). Halil Ethem Eldem. *DİA*. İstanbul, (C. XI, ss. 18-21).
- Gündüz, T. (1999). II. Osman'ın Hotin Seferi (1621). *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), (C. I, Ankara, ss. 465-471).
- İnalçık, H. (2006). Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları. *Muafzakâr Düşünce*. (Yıl 2, Sayı 7, ss. 3-44).
- Kolodziejczyk, D. (2002). 1795'e Kadar Osmanlı-Leh İlişkilerinin Karakteri Üzerine Bazı Tespitler. *Türkler*. (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (C. IX, ss. 679-685).
- Kolodziejczyk, D. (1999). Polonya ve Osmanlı Devleti Arasında Tarih Boyunca Siyasi ve Diplomatik İlişkiler. *Savaş ve Barış: 15.-19. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri*. (Ed: Selmin Kangal, vd.) Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları. (ss. 20-35).
- Ogan, A. (1949). İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti. *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, (C. V, ss. 247-251).
- Özcan, A. (1995). Tarih-i Osmanî Encümeni. *DİA*, İstanbul, (C. 40, ss. 83-86).
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*, Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.